

Лавренюк О. О.,
аспірант Київського національного університету культури і мистецтв

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ОДЯГУ ГОРОДЯН УКРАЇНИ (XVI–XVIII СТ.)

Стаття присвячена дослідженню характерних особливостей одягу різних верств міського населення України XVI–XVII ст.

Ключові слова: міський костюм, традиційне українське вбрання, жіночий одяг, чоловічий одяг, ремісничі цехи.

Статья посвящена исследованию характерных особенностей одежды различных слоев городского населения Украины XVI–XVII вв.

Ключевые слова: городской костюм, традиционный украинский наряд, женская одежда, мужская одежда, ремесленные цеха.

The article reveals the characteristics of different layers of clothing urban Ukraine XVI–XVII century.

Key words: city suit, traditional Ukrainian clothes, women's clothing, men's clothing, craft shop.

Традиційне українське вбрання є важливим джерелом вивчення етнічної історії, самобутнім культурно-мистецьким явищем, дослідженню якого присвячено цілий ряд фундаментальних праць – П. Чубинського, Я. Головацького, Ф. Вовка, Д. Яворницького, В. Білецької, О. Воропая, Г. Маслової, К. Матейко, Т. Нікололаєвої, А. Пономарьова, М. Білан, Г. Стельмащук та ін. Найбільш розробленою у вітчизняній етнографії та мистецтві є проблема селянського костюма та його регіональних особливостей. Значно менше уваги в дореволюційній і радянській науці приділялось міському костюму. За винятком статті В. Миронова «Міський костюм на Україні (кінець XIX – початок XX ст.)», надрукованої у журналі «Народна творчість та етнографія» [1971. – №5. – С. 20–29], у нас майже немає спеціальних праць, присвячених міському вбранню, зокрема, більш ранніх історичних періодів, відсутні дослідження одягу міських цехових ремісників.

Мета даної статті полягає в тому, щоб дослідити вбрання різних верств населення України, зокрема, характерні риси одягу цехових ремісників XVI – першої половини XIX ст.

У XV–XVIII ст. відбувається активний процес вестернізації української культури, який найбільшою мірою позначається на побуті різних верств населення, особливо населення великих міст. Зокрема, подорожі за кордон з метою одержання освіти були «звичним явищем» у суспільному й культурному житті Великого князівства Литовського [5; 56]. Вже в Першому Литовському Статуті [1529] вказувалось: «Абы княжата и панове хоруговые, шляхта и бояре перечорные мели волную моц выйти с тых земель наших Великого князьства и иных для набытья лепшого щастья своего и навчання вчинков рыцерских до всяких земель чужих, кром неприятелей наших» [Цит. за: 5; 56]. Ця ж стаття, навіть у більш розширеному вигляді, повторюється в Литовських Статутах

1566 і 1588 років. Зокрема, в останньому відзначається: «... Каждый человек, рыцерский и всякого стану» має право виїхати за кордон «... для наук у письмъ, цвиченья и учынков рыцерских» [Цит. за: 5; 56]. Заохочуючи освіту в країні, де ще не було власних вищих навчальних закладів, уряд Великого князівства Литовського надавав право на здобуття вищої освіти не лише вихідцям із шляхетської верстви, а й міщанам та козакам. Українці, які навчалися в університетах Польщі, Чехії, Німеччини, Італії та Франції, засвоювали, вірогідно, і якісь елементи західної побутової культури, використовували одяг, відмінний від того, який носили вдома, переймали певні традиції західної моди.

У XIV–XVII ст. ростуть старі міста, відбудовані після монголо-татарської навали, засновуються нові. Цей процес найактивніше здійснюється на території Червоної Русі, Волині, повільніше – на землях, які зазнавали значних руйнувань від Батиевих орд. Кількість міст у Червоній Русі за період від 1500 по 1648 рік зросла в 2,5 рази. Загалом у 1648 р. тут нараховувалося 253 міста. З другої половини XVI ст. розпочинається інтенсивний розвиток міст Подністров'я та Лівобережжя, зокрема, виникають такі міста, як Фастів, Конотоп, Кременчук, Гадяч, Миргород, Умань, Бориспіль, Борзна та ін. У 40-х рр. XVII ст. в Україні вже налічувалось близько 1000 міст і містечок, найбільшими з яких були Львів (близько 20 тисяч мешканців), Кам'янець-Подільський, Умань, Біла Церква, Острог, Меджибіж (близько 10 тисяч мешканців у кожному). На початку XVII ст. відроджується Київ, повертаючи собі значення економічного, політичного і культурного центру України [2; 10].

Відродженню українських міст у XIV–XVII ст. значною мірою сприяло запровадження Магдебурзького права, котре забезпечувало їх самоврядування. «Мешканці міст феодальної України, як і жителі європейських середньовічних міст...», в соціальному відношенні ділилися на міську аристократію – патриціат, бюргерство – заможне міщанство (ремісничі майстри, середні і дрібні торговці), а також міську бідноту – плебс... [ ] Але аристократія і бюргерство, – підкреслює В. Балусок, – як окремі групи в Україні існували тільки у великих містах. У невеликих містах і містечках ці дві соціальні групи не були розділені. [ ] У містечках України проживали також козаки, вище духовенство і шляхта» [2; 11].

Строкатим був етнічний склад міського населення: окрім українців, тут мешкали поляки, німці, євреї, вірмени. Іноетнічні громади (передусім, католицькі – поляки та німецькі) кількісно перевищували число корінного населення і спиралися на підтримку держави.

Поширення в українських землях Магдебурзького права зумовило появу ремісничих цехів, кількість яких швидко зростала. Перші документальні свідчення про ремісничі цехи пов'язані з об'єднаннями шевців. Так, збереглася грамота 1386 року, якою староста Андрій від імені угорського намісника в Галичині Владислава Опольського дарував шевцям Перемишля права, які вже мали корпоративні об'єднання львівських шевців. Перша половина XVI ст. ознаменувалося створенням цехових організацій у більшості українських міст. На той час в Україні налічувалось близько 120 ремісничих спеціальностей, у числі яких: шкіряні виробництва – 12, обробка вовни й полотна – 5, кравецька справа – 5 спеціальностей [2; 13]. Серед цехових майстрів виокремлюються такі спеціальності, як холщовники, суконними, шовковники, що

свідчить про розвиток виробництва місцевих високоякісних лляних, вовних, шовкових тканин.

Ткацтво, кравецтво, шевство та інші спеціальності, пов'язані з виготовленням одягу, належали до провідних галузей виробництва, про що свідчить порівняно велика кількість членів цих об'єднань. Так, наприкінці XVI ст. до Львівського кравецького цеху входило 73 майстри, а до цехів бляхарів та годинників – по чотири. У середині XVII ст. до шевського цеху в Білій Церкві входило 63 майстрів, а до рибальського всього 9 [2; 14].

Разом із сім'ями, підмайстрами й учнями ремісники склали більшість промислового населення українських міст: до 25–36% усіх жителів [2; 14]. Їхні представники брали активну участь в органах місцевого самоврядування. Окрім того, цехи були своєрідними бойовими підрозділами міського війська, котре, згідно з Магдебурзьким правом, мало самостійно захищати місто від зовнішніх ворогів. Ремісничі цехи мали власні прапори, корогви, цехові знаки, а також носили характерний одяг. Корпоративний одяг, який водночас, вірогідно, служив і військовою формою, використовували здебільшого під час загальноміських урочистостей, парадів, народних календарних та цехових корпоративних свят. Однак не лише святковий, а й буденний, робочий одяг ремісників мав певні відмінності, маркуючи приналежність до груп майстрів, підмайстрів, учнів, адже в середньовіччі одяг був важливим символом соціального статусу не лише певного стану, верстви, а й тієї чи іншої соціальної групи.

Найбільш різнився одяг представників різних цехів. Так, цехові шевці міста Янова на Поділлі принципово не використовували у костюмі червоного кольору, вважаючи його «мужицьким». Як свідчить Є. Сіцинський у розвідці «Матеріали для истории цехов Подолии», янівські шевці віддавали перевагу зеленому, темно-синьому й чорному кольорам [12; 447–448]. Їхнім святковим та обрядовим одягом був довгий кунтуш із чорного сукна з великим відложним коміром, з розрізними й відкоченими рукавами; відвороти коміру й рукавів розшивалися зеленим шнурком. Шапки носили цигейкові, чорні й сірі, з оксамитовим верхом, причому в чорних шапках був червоний, а в сірих – синій. Крім того, шапки мали своєрідну форму: вгорі були розрізані на дві частини, які стирчали подібно до вух [12; 447–448].

В іншому подільському місті, Меджибожі, ремісники використовували як святково-обрядовий одяг довгі кунтуші (чи каптан), підперезані червоними поясами, й різнобарвні чоботи [11; 18]. Окремі члени ремісничих цехів, які брали участь у святкових та обрядових діях, залежно від їхніх ролей (цехові прапороносці та ін.) мали на своєму одязі відповідні ознаки. Так, прапороносці полтавських цехів одягали «чечарки» (кунтуші), обшиті срібними галунами. Таку ж обшивку мали на чорних поясах. Високі чорні шапки прапороносців оздоблювалися червоним гостроконечним верхом, що загинався набік [4; 171].

Київські ремісники під час проведення магістратських свят – 6 січня на Водохреща й 1 серпня на Маковія, а також під час інших міських урочистостей, зокрема пов'язаних із зустрічами «височайших осіб» із царської фамілії, брали участь у парадах міського ополчення. Одяг піхотинців-ремісників у складі ополчення, за свідченням очевидців, складався з кунтушів, підперезаних поясами, й високих шапок. На жаль,

*ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ОДЯГУ ГОРОДЯН
УКРАЇНИ (XVI–XVIII СТ.)*

А. Андріївський [1; 129–131], М. Іконников [7; 253] та М. Закревський не деталізують описи святкового вбрання представників тринадцяти київських цехів, зупиняючи свою увагу переважно на мальовничому одязі інших учасників міських парадів – вершників «Золотої короги» з числа міської аристократії. Так, за описом М. Закревського, кожен вершник був одягнений «... у кунтуш поверх жупана, на польський покрій, з тонкого світло-зеленого сукна, рукави якого з прорізами закинута назад (на відліт), усі шви викладені золотим шнуром; під цим кунтушем знаходиться каптан (жупан) звичайно атласний, фіолетового кольору. На голові висока шапка з кримських смушків, бархатний верх якої, малинового кольору, прикрашений золотою китицею. Через плече висить ладунка (патронташ); до шовкового пояса підвішана шабля» [6; 443].

Згідно з магістратським документом – «Описую...» міського параду з нагоди відвідин Києва великим князем Павлом Петровичем (майбутнім імператором Павлом I) та великою княгинею Марією Федорівною, міська кіннота була «въ единокалиберных и едиоформенных одеждах: тонкозленого сукна, съ золотым балетом, черкаскахъ, а кафтанахъ красныхъ шелковыхъ, шапки малиновые, бархатные съ кисти серебряными, съ околицами сьрыми крымскими» [10; 548].

Представники київського міського патриціату й цехового ремісництва, одягнуті у традиційний святково-ритуальний одяг, описаний вище, брали участь і в міських поховальних церемоніях. Так, 29 січня 1813 р. на похоронах київського вїта Рибальського «въ церкви было около гроба 18 знамен, и когда гробъ вынесли изъ церкви, предъ гробомъ ѣхало до ста граждан въ наилучшем уборъ, на наилучших лошадахъ и въ малороссійском богатомъ платьъ» [13; 442]. Д. Щербаківський у праці «Реліквії старого київського самоврядування» відзначає, що останній похорон у Києві за старим магістратським звичаєм, за участю ремісничих організацій із цеховим прапором, кенотафами (кенотаф – імітація труни) й іпоклітами (іпокліт – оксамитове, розшите покривало для кінотафа) відбувся 1900 року. «Щоправда, – пише історик, – київські громадяни тоді вже не їхали верхи на конях «въ малороссійском богатомъ платьъ», як на похоронах вїта Рибальського, й шли пішки, в звичайному тогочасному вбранні; але в жалібній ході, на деякому віддаленні, перед катафалком із труною несли «кенотафи» – напівциліндричні ящики, на яких лежали... іпокліти» [14; 42].

Цеховий корпоративний одяг, як і одяг «Золотої короги» використовувався, принаймні, частково, під час загальноміських урочистостей різного змісту до ліквідації, згідно з указом російського царя Миколи I, Магдебурзького права (1831). Імовірно, що київські ремісники доношували старий одяг, вдягаючи під час корпоративних урочистостей, як от свято Свїчки (1 вересня, на Семена) та ін.

Цехова форма ремісників, маючи своєрідні ознаки, що вказували на приналежність до того чи іншого корпоративного об'єднання, водночас була типологічно близькою до чоловічого вбрання міщан XVI–XVIII ст. Обов'язковим компонентом чоловічого міщанського одягу був жупан, на який одягали кунтуш – із довгими рукавами або прорізами для рук. Незаможні міщани носили жупани з саморобного сукна. Городяни середнього достатку шили жупани й кунтуші з високоякісного сукна місцевого виробництва чи імпортованого (зокрема, використовували зуф – різновид камлоту); для святкового вбрання вибирали шовкові тканини – киндяки, тафту, камку, атлас, алтабас та ін. [9; 44].

Дорожчим було вбрання заможних міщан: їхні парчеві кунтуші підбивалися хутром, накривалися оксамитом, оздоблювалися дорогоцінним камінням. Велика увага надавалася поясам, гудзикам та іншим предметам одягу й оздобам.

Певне уявлення про одяг заможного городянина дає ктиторський портрет Стародубського міщанина Спиридона Ширая з синами. Він починав із дрібної торгівлі, однак піднявся досить високо по ієрархій драбині: упродовж 17 років (1681–1698) очолював магістрат полкового міста, став засновником дворянського роду, нажив значний капітал. Характеризуючи вбрання Спиридона Ширая, П. Білецький у праці «Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв.» відзначає: «Ширай одягнутий у парчевий кунтуш, на реліє якого ефектно поблискують золоті квіткові візерунки і крапочки золотих гудзиків. Червоний пояс, червоний (оксамитовий – О. Л.) каптан – поряд із золотом і зеленню, жовте, блакитне, зелене і червоне в дитячому одязі, контрастуючи між собою, виграють у декоративності» [3; 94–95]. Яскрава декоративність, орнаментика, яскраві насичені кольори були характерними ознаками міського вбрання барокової доби.

Мальовничий ансамбль становить і одяг іншого заможного міщанина – Марка Абрамовича. Торгівця й орендатора, тестя гетьмана Івана Скоропадського. На ктиторському портреті (1712) він зображений у жупані (каптані), підперезаному золотим поясом ювелірної роботи й у шубі на горностаях [3; 95].

Чоловічі сорочки міщан шили короткими й широкими, оздоблюючи вишивкою або тасьмою, розшитю шовком та золотом по подолу, а також по краях рукавів. У полотняних сорочках робили під пахвами трикутні вставки з якогось іншого полотна, розшитого шовком чи прядивом. Багаті городяни носили пошевні сорочки, вишиті на рукавах і на грудях. Такі сорочки залишали відкритими з-під іншого одягу. Своєрідною оздобою був накладний, відомий з часів Київської Русі комір – ожерелля, який виготовляли окремо від сорочки і пристібали до неї золотими, мідними, кришталевими та ін. гудзиками.

Заможні городяни носили під каптанами полотняні підштаники – гаті. Влітку вдягали полотняні штани, що застібалися на один гудзик, взимку – сукняні шаровари, які заправляли в чоботи [8; 41]. Таким чином, у сезонному вбранні городян могли поєднуватися два комплекти натільного одягу: сорочки на випуск до нешироких полотняних штанів та сорочки, які заправляли в шаровари.

Взимку міщани носили кожухи, делії, бакеші, опачі. Іноді хутро покривали сукном, облямованим тасьмою. Різноманітними за матеріалом і за формою були головні убори міщан. Їх шили з високим камковим або сукняним верхом, облямовували хутром різних тварин – лисиць, куниць, білок, рисей, бобрів, видр та ін. Побутували лисячі шапки з кляпами – капризи, які можна було опускати на вуха й зав'язувати під підборіддям; високі сиві смушеві шапки на завісах із сукняним верхом (у верхній частині такі шапки мали розріз і зав'язувалися тасьмою або «завісами»). Літнім головним убором були кайстрові капелюхи середньої висоти з широкими крисами-околишами [8; 42].

Барвистим, мальовничим, художньо довершеним був комплекс жіночого міщанського одягу, що втілював до певної міри ідеал пишної декоративності барокової доби. «Тодішній смак, – зазначає Т. Ніколаєва, – вимагав найяскравіших кольорів, як

сукна, так і матерій. Чорні та взагалі темні кольори вживали лише для печальних (траурних) або так званих смирних (жалобних) убрань» [9; 44]. Широкий асортимент різнобарвних яскравих тканин забезпечувала міська торгівля. Так, зі Сходу – з Китаю, Індії, Персії, Туреччини, Закавказзя, Середньої Азії завозили шовкові та бавовняні тканини; із Західної Європи – з Англії, Франції, Італії, Фландрії, німецьких князівств надходили вовняні тканини. Існувало понад тридцять сортів сукна; був широкий вибір таких дорогих тканин, як камка, тафта, китайка, атлас, паволока, бязь, миткаль, киндяк, кумач та багато інших.

Натільний одяг незаможних міщанок (сорочки уставкового типу) шився переважно з домашнього лляного полотна. Іноді долішню частину сорочки доточували підточкою. Багаті міщанки носили шовкові сорочки з глибоким вирізом. На верхню частину сорочки вдягався ліф із вузькими рукавами, що застібався чи зашнуровувався. Спідниці та ліфи шили з дорогих тканин: штофного шовку, атласу, парчі.

Голови міщанок закривали вибагливі шапки – корабрики овальної форми з шовку, оксамиту чи парчі.

Великим розмаїттям – за кольором та матеріалом був верхній одяг міщанок – жіночі кунтуші, жупани, свитки, каптани. Взуттям, залежно від станків, були чоботи й черевики з телячої, волової, кінської шкіри. Заможні носили взуття з перського чи турецького сап'яну різних кольорів – червоне, жовте, зелене, блакитне, лазурове, біле. Сап'янове взуття густо розшивалося золотом.

Типовим для заможних городянок був одяг дружини Спиридона Ширая на її портреті з доньками. Жінка зображена в кунтуші, підбитому хутром, із незастібнутими полами, скріпленому під шиєю стрічкою. Голова щільно пов'язана білою наміткою, один кінець якої спадає на ліве плече. У такі ж кунтуші вдягнуті її доньки [3; 94].

Костюм городян відбивав зростаючу соціальну диференціацію міського населення XVI–XVIII ст. Так, одяг міської аристократії та бюргерства помалу вбирав здобутки західноєвропейської моди, вірогідно, в тій мірі, в якій вона позначалася передусім на костюмі польського та німецького населення. Зрозуміло, модні віяння ставали надбанням передусім мешканців великих українських міст. Одяг незаможних городян, мешканців малих міст і містечок, господарська діяльність і спосіб життя котрих майже не відрізнявся від селянського вбрання, доповнюючи його тими чи іншими новими елементами.

Запровадження, починаючи з XV ст., Магдебурзького права в українських містах зумовило появу ремісничих цехів, кількість яких невпинно зростала. Разом із сім'ями, підмайстрами та учнями ремісники склали від четверті до понад третини міського населення. Спеціальності, пов'язані з виготовленням одягу – ткацтво, кравецтво, швацтво та ін. – належали до провідних галузей ремісничого виробництва, про що свідчить і кількість задіяних у них працівників.

Окрім інших цехових емблем – корогов, «цешок», що вказували на певну спеціалізацію, ремісничі корпорації відзначалися характерним вбранням. Костюм ремісників у різних містах України мав специфічні риси: певну кольорову гаму, форму шапок, крій, оздоби. У цілому верхній одяг складався з типових для міського костюма компонентів: довгого сукняного кунтуша, шапки, пояса, чобіт. Окремі члени ремісничих цехів, зокрема, прапороносці, мали на своєму вбранні спеціальні відзнаки.

Документальних свідчень про корпоративне вбрання цехових ремісників оприлюднено дуже мало. Проблему етнографії костюма українських ремісників уперше сформулював В. Балушок у праці «Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників», відзначивши, що вона не досліджувалась у вітчизняному народознавстві і мистецтвознавстві.

Костюм ремісників, маючи характерні риси, був типологічно близьким до вбрання інших верств українського міського населення у XVI–XVIII ст. Одяг міщан (насамперед, заможних і середніх верств) відзначався пишною декоративністю, яскравими кольорами, багатством оздоб, розмаїттям дорогих тканин і прикрас, вигадливим кроєм чоловічих і жіночих головних уборів, жупанів, кунтушів, різнобарвних сап'янових чобіт і черевиків, втілюючи естетичні ідеали барокової доби. Водночас костюм городян означеного періоду відображав зростаючу соціальну диференціацію міського населення. Одяг міської аристократії та бюргерства великих міст поступово, повільно вбирав здобутки західноєвропейської моди, тоді як незаможні городяни й мешканці малих міст і містечок використовували переважно селянське вбрання, доповнюючи його новими елементами.

Література:

1. Андриевский А. Киевский вооруженный мещанский корпус в 1790 году // Киев. Старина. – 1891. – № VII. – С. 129–131.
2. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / В. Балушок. – К. : Наук. думка, 1993. – 118 с.
3. Балецкий Платон. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. / Платон Балецкий. – Л. : Искусство, 1981. – 256 с.
4. Василенко К. Остатки братств и цехов в Полтавщине // Киев. Старина. – 1885. – № IX. – С. 171.
5. Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским / Е. Н. Дзюба. – К. : Наук. думка, 1987. – 130 с.
6. Закревський Н. Описание Киева: В 2-х томах. – Т. 1 / Н. Закревский. – М., 1868. – С. 441.
7. Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. // Киев. Старина. – 1904. – № IX. – С. 253.
8. Матейко К. І. Український народний одяг / К. І. Матейко. – К. : Наук. думка, 1977. – 223 с.
9. Ніколаєва Т. О. Історія українського костюма / Т. О. Ніколаєва. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
10. Посещение Киева Вел. Кн. Павлом Петровичем и Вел. Кн. Мариею Федоровною: Современное описание // Киев. Старина. – 1883. – № VII. – С. 548.
11. Пресевич А. Гончарний промисел в Подольской губернии / А. Пресевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 18.
12. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский. – 1904. – Вып. 10. – С. 18.
13. Хроника общественной жизни по дневнику митрополита Серапіона (1804–1824) // Киев. Старина. – 1884. – № VII. – С. 442.
14. Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування / Д. Щербаківський. – К. : ВУАН – Істор. секція, 1925. – С. 42.